

«Τι πρέπει να κάνωμε για να αφομοιώσωμε τους ξενοφώνους;» Το γλωσσοεκπαιδευτικό πρόγραμμα του Εκπαιδευτικού Ομίλου για τη γλωσσική αφομοίωση των ξενόγλωσσων [σε Αττική και Κορινθία].

Δημήτρης ΜΑΥΡΟΣΚΟΥΦΗΣ, Καθηγητής Α.Π.Θ., Γιάννης ΜΠΕΤΣΑΣ, Λέκτορας Π.Δ.Μ.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα μελέτη εξετάζουμε την εκπαιδευτική πολιτική που εφαρμόστηκε στο πλαίσιο της σύμπραξης του κόμματος των Φιλελευθέρων με το κίνημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού για τη γλωσσική αφομοίωση των ξενόγλωσσων, ειδικότερα στις περιοχές της Αττικής και της Κορινθίας. Με αφορμή τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών σε σχετικό ερωτηματολόγιο της περιόδου και τις εκθέσεις των επιθεωρητών, η εργασία μας κινείται σε τρία πεδία, της εκπαιδευτικής πολιτικής, της παιδαγωγικής και της γλωσσολογικής θεωρίας. Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός, αντλώντας επιχειρήματα και παραδείγματα από τα τρία αυτά πεδία και αποσκοπώντας στην αντιμετώπιση του προβλήματος των ξενόφωνων πληθυσμών, αναδεικνύει την “εθνική” του διάσταση, προβάλλοντας την πεποίθηση ότι η δημοτική γλώσσα αποτελεί εθνικό κεφαλαίο. Στη λογική αυτή προτείνει ένα διαφορετικό μοντέλο εξελληνισμού απ’ αυτό που μέχρι τότε ίσχε: το νεωτεριστικό πρωτοβάθμιο σχολείο και την προοπτική της αντικατάστασης της ζωντανής, μητρικής γλώσσας των ξενόφωνων από μια άλλη ζωντανή γλώσσα, τη δημοτική.

ABSTRACT

In our proposal we study the educational policy which was applied in the context of partnership between the Party of Liberals and the movement of Educational Demoticism, concerning the language assimilation of foreign language speakers, in the provinces of Attica and Corinthia, especially. Using the data of the teachers' answers to a questionnaire of that period and school inspection reports, our study explores the fields of educational policy, pedagogy and linguistic theory. With arguments of these three fields and aiming to confront the matter of foreign language speakers, Educational Demoticism emerged its “national” dimension, as it argued that demotic Greek language constitutes a “national capital”. In this sense, Educational Demoticism provides a different model of “hellenisation”: the modern primary school and the prospect of substitution of one native, mother language from another mother language: the demotic Greek.

Σε μια περίοδο της εκπαιδευτικής μας ιστορίας ιδιαίτερα πυκνή σε γεγονότα και ενδιαφέροντα ως προς την καλλιέργεια και τη διάχυση νεωτερισμών εστιάζει η παρούσα μελέτη. Η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση της περιόδου 1917-1920 προσελκύει το ενδιαφέρον όλο και περισσότερων ερευνητών από διάφορους χώρους. Η δική μας συμβολή επικεντρώνεται στο ζήτημα της ξενοφωνίας και τη σχέση του με το σχολείο, όπως το αντιμετώπισε ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός στο διάστημα κατά το οποίο η στενή σύνδεσή του με την εξουσία τού εξασφάλιζε τη δύναμη της επιβολής. Είναι γνωστό ότι από το 1917, όταν πλέον το κόμμα των Φιλελευθέρων υιοθετεί το γλωσσοεκπαιδευτικό πρόγραμμα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, η μεταρρύθμιση επιχειρείται να επιβληθεί «από τα πάνω», σε μια πορεία της οποίας τα στοιχεία εντάσσονται στη διαδικασία της «σχεδιασμένης κοινωνικής μεταβολής» (Τερζής, 2010: 308).

Αφορμή για την ενασχόλησή μας με το συγκεκριμένο ζήτημα έδωσαν 86 χειρόγραφες επιστολές δασκάλων από τις εκπαιδευτικές περιφέρειες της Αττικής και της Κορινθίας, με τις οποίες απαντούν σε ερωτηματολόγιο των επιθεωρητών τους σχετικά με τους ξενόφωνους μαθητές των σχολείων τους. Οι χειρόγραφες αναφορές των δασκάλων απεστάλησαν το Μάιο του 1918 και προωθήθηκαν υπηρεσιακά από τους αρμόδιους επιθεωρητές στους Ανώτερους Επόπτες της Δημοτικής Εκπαίδευσης, Δελμούζο και Τριανταφυλλίδη. Το σύνολο των επιστολών περιλαμβάνεται στο «Γλωσσοεκπαιδευτικό Αρχείο» της «Συλλογής Τριανταφυλλίδη», η οποία φιλοξενείται στην ψηφιοθήκη του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

κης. Τα χειρόγραφα έχουν ένδειξη τόπου και χρόνου, τη σφραγίδα του σχολείου και, κατά κανόνα, την υπογραφή των συντακτών τους. Με διακριτό μελάνι υπάρχουν σ' αυτά παρατηρήσεις ή επισημάνσεις του Μανόλη Τριανταφυλλίδη.

Το ερωτηματολόγιο που οι επιθεωρητές Αττικής και Κορινθίας απέστειλαν στους εκπαιδευτικούς σχολείων των αγροτικών και ημιαστικών και όχι αστικών περιοχών της περιφέρειάς τους περιλάμβανε τα ακόλουθα 6 ερωτήματα:

1. «Εις το σχολείον σας φοιτούν μαθηταί ξενόφωνοι, δηλαδή έχοντες ως μητρικήν γλώσσαν, γλώσσαν διαφορετικήν από την εν χρήσει ομιλουμένην Ελληνικήν;
2. Ποία είναι αυτή η ξένη γλώσσα; (Αρβανίτικα, Βλάχικα, Βουλγαρικά, Τουρκικά, Τσιγγάνικα κλπ.) Ως ξένη γλώσσα θα σημειωθεί και η Τσακώνικη απέχουσα σημαντικά από την κοινήν Ελληνικήν.
3. Εις ποίαν αναλογίαν ευρίσκονται οι ξενόφωνοι μαθηταί εκάστου σχολείου προς τον όλον αριθμόν των μαθητών του σχολείου; Ως ξενόφωνοι μαθηταί θα σημειωθούν ενταύθα όσοι ομιλούν κατ' οίκον με την μητέρα των ξένην γλώσσαν.
4. Οι ξένοι μαθηταί ομιλούν κατ' οίκον μόνον την ξένην ή και ελληνικά;
5. Αι μητέρες των μαθητών είναι δίγλωσσοι, ομιλούσαι και ελληνικά, ή υπάρχουν και γυναίκες εις το χωρίον ομιλούσαι μόνον την ξένην γλώσσαν;
6. Ο εξελληνισμός των ξενοφώνων έχει προχωρήσει κατά την τελευταίαν τριακονταετίαν; Με άλλας λέξεις υπάρχουν ξενόφωνοι εις το χωρίον, οίτινες εν ω πρότερον ωμίλουν μόνον την ξένην γλώσσαν, ήρχισαν να ομιλούν και ελληνικά, ή ήρχισαν να ομιλούν μόνον ελληνικά;»¹.

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι ακριβώς την ίδια περίοδο οι συγκεκριμένοι δάσκαλοι γίνονται αποδέκτες και ενός άλλου ερωτηματολογίου, με το οποίο τους ζητείται «να συνεισφέρουν την πείρα και την κρίση τους» (Τριανταφυλλίδης, 1919: 39-40) σχετικά με τα νέα βιβλία στη δημοτική που χρησιμοποιούν πλέον στις τάξεις τους. Αυτά τα δύο ερωτηματολόγια, σε συνδυασμό με τα μαθήματα που διεξάγουν για τους δασκάλους οι Ανώτεροι Επόπτες την ίδια περίοδο (Δελμούζος, 1919: 16-38), προφανώς σηματοδοτούν για τον εκπαιδευτικό κόσμο μια διαφορετική πρακτική σε σχέση με το παρελθόν, εφόσον τώρα το κέντρο λήψης των αποφάσεων διερευνά τις απόψεις τους, επιζητεί την πείρα και την κρίση τους. Παράλληλα, ωστόσο, οφείλει κανείς να διακρίνει ότι όλα αυτά συμβαίνουν σε μια εποχή έντονων πολιτικών παθών και μισαλλοδοξίας, που καθιστούν τη στάση μιας μερίδας εκπαιδευτικών απέναντι σε ένα ζήτημα αιχμής όπως το γλωσσικό αναπόφευκτα εφεκτική και συνειδητά ουδετερόφυλη.

Οι απαντήσεις που δίνονται είναι κατά κανόνα σύντομες και περιεκτικές των ερωτημάτων που τίθενται. Σε αρκετές περιπτώσεις, οι αναφορές περιέχουν αντιφάσεις ή δυσνόητες απαντήσεις. Υπάρχουν, επίσης, αναφορές η αξιοπιστία των οποίων είναι αμφισβήτουμενη. Οι απαντήσεις κάποιων δασκάλων της Κορινθίας, ακόμη κι από διαφορετικές περιοχές, είναι πανομοιότυπες και θα μπορούσε κανείς να εικάσει ότι τους υπαγορεύητηκαν. Εξάλλου, δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο από τα σχολεία αρρένων και θηλέων της ίδιας περιοχής να αποστέλλονται ακριβώς τα ίδια κείμενα, ένδειξη φυγοπονίας ή πνεύματος υποταγής από την πλευρά των δασκάλων και των διδασκαλισσών.

Πάντως, τα ίδια τα ερωτήματα που καλούνται να απαντήσουν οι εκπαιδευτικοί προσδιορίζουν τρεις άξονες, πάνω στους οποίους κινείται και η έρευνά μας:

- Ο πρώτος άξονας σχετίζεται με τη διερεύνηση του ποσοστού των ξενόφωνων στις συγκεκριμένες περιοχές και αναφέρεται στα τρία πρώτα ερωτήματα. Για τη διερεύνηση της αναλογίας ξενόφωνων και ελληνόφωνων θα αξιοποιήσουμε στοιχεία που προκύπτουν από τις απογραφές της περιόδου.
- Ο δεύτερος άξονας αναφέρεται στα ερωτήματα 4, 5 και 6 και σχετίζεται με την έκβαση της μετάβασης από τη μονογλωσσία στη διγλωσσία. Πέρα από τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών, εξετάσαμε τα στατιστικά δεδομένα της περιόδου και τις εκθέσεις των επιθεωρητών για την πληρέστερη διερεύνηση του ζητήματος.

¹ Στο ερωτηματολόγιο που στάλθηκε από τον επιθεωρητή της Αττικής Ανδρεάδη υπήρχε ένα παρόραμα, που ενδεχόμενα επηρέασε και την κατεύθυνση των απαντήσεων των δασκάλων. Έτσι στο ερώτημα «ήρχισαν να ομιλούν μόνον ελληνικά;», όπως σωστά το απέδωσε ο επιθεωρητής Κορινθίας Βλάχος, οι δάσκαλοι της Αττικής κλήθηκαν να απαντήσουν αν οι ξενόφωνοι των περιοχών τους «έπαιναν να ομιλούν μόνον ελληνικά!»

- Ο τρίτος άξονας απορρέει από το περιεχόμενο των απαντήσεων των εκπαιδευτικών στο έκτο ερώτημα. Αναφέρεται στη συμβολή της εκπαίδευσης και άλλων μέσων στη γλωσσική αφομοίωση των ξενόφωνων. Στη συζήτηση αυτού του ζητήματος, κεντρικού στη στοχοθεσία της μελέτης μας, συνεισφέρουν οι απόψεις που καταγράφονται στις αναφορές των εκπαιδευτικών, των επιθεωρητών στο πλαίσιο των επιθεωρήσεων που διενεργούν, η ανάλυση των στατιστικών δεδομένων των απογραφών και, τέλος, η γενικότερη συζήτηση και οι απόψεις που κατατίθενται στο «Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου» την περίοδο αυτή.

Το πρώτο ερώτημα που διερευνούμε αναφέρεται στα ποσοστά των ξενόφωνων στις δύο περιοχές, Αττικής και Κορινθίας. Όλες οι αναφορές των εκπαιδευτικών κάνουν λόγο για «αλβανόφωνους» και «αρβανιτόφωνους». Από τα 40 σχολεία στην περιοχή της Αττικής στα 21 όλοι ανεξαίρετα οι μαθητές και οι μαθήτριες είναι αλβανόφωνοι, οι οποίοι χρησιμοποιούν και τα ελληνικά, στα 11 η συντριπτική πλειοψηφία τους, ενώ στα 8 φέρονται να φοιτούν και αλβανόφωνοι (Πίνακας 1).

Μικρότερο είναι το ποσοστό ξενοφωνίας που χαρακτηρίζει την περιοχή της Κορινθίας, σύμφωνα με τις απαντήσεις των δασκάλων της περιοχής (Πίνακας 2). Από τα 45 σχολεία του δείγματος μας, στα 13 φέρονται να φοιτούν μόνο ελληνόφωνοι μαθητές. Στα 19 από αυτά οι δάσκαλοι απαντούν πως το σύνολο του μαθητικού πληθυσμού χρησιμοποιεί την αλβανική γλώσσα σε διάφορες περιστάσεις επικοινωνίας. Στα υπόλοιπα σχολεία οι ξενόφωνοι μαθητές αποτελούν τη μειονηφία, την πλειοψηφία ή το ήμισυ των μαθητών. Αξιοσημείωτο είναι να αναφερθεί το παράδειγμα των σχολείων του Ζευγολατιού Κορινθίας σε σχέση με τα πώς κατανοούν οι εκπαιδευτικοί τα ερωτήματα και την αξιοπιστία κάποιων από τις απαντήσεις. Στο σχολείο Αρρένων ο δάσκαλος γράφει πως «οι μαθηταί είναι ξενόφωνοι έχοντες και διαφορετικήν προς την εν χρήσει ομιλουμένην ελληνικήν γλώσσαν». Και παρακάτω: «Πάντες μεν ομιλούν την αλβανικήν ή μάλλον γνωρίζοντες αυτήν δύνανται να συνενοώνται [sic] και Αλβανιστί. Διότι ήδη επεκράτησεν η Ελληνική». Η δασκάλα του σχολείου Θηλέων, αντίθετα, γράφει πως «άπασαι αι μαθήτριαι ομιλούν την εν χρήσει ομιλουμένην Ελληνικήν γλώσσαν εν τε τω σχολείω και εν τω οίκω των». Σε κάθε περίπτωση, η εικόνα που προκύπτει με τα αγόρια να μιλούν αλβανικά στο σπίτι αλλά όχι και με τα κορίτσια της ίδιας οικογένειας δημιουργεί σοβαρό προβληματισμό για την αξιοπιστία της καταγραφής.

Γενικότερα, πάντως, η αποτύπωση του αλβανόφωνου πληθυσμού στις περιοχές της Αττικής και της Κορινθίας αποτελεί ένα δύσκολο εγχείρημα. Άλλωστε, οι οργανωμένες απογραφές που διενήργησε το Ελληνικό Βασίλειο από το 1860 σε διάφορα διαστήματα ως προς τη γλωσσική συμπεριφορά των κατοίκων αναφέρονται σε διαφορετικές διοικητικές ενότητες, όπως αυτές προσδιορίζονται από τον εκάστοτε διοικητικό χάρτη της χώρας, και εστιάζουν σε διαφορετικά ερωτήματα. Σημαντική δυσχέρεια προκύπτει και από το γεγονός ότι πρόκειται για περιοχές των οποίων ο οικιστικός ιστός είναι διάσπαρτος, οπότε οι μετονομασίες που γίνονται με βάση αρχαία ονόματα δήμων της Αττικής και της Κορινθίας δε συμπίπτουν απολύτως με κάποιους από τους υπάρχοντες οικισμούς (Garden, Bourouva, 2010: 181-203).

Παρά τις δυσχέρειες, η συγκριτική εξέταση των απογραφικών δεδομένων των ετών 1879 και 1920 ως προς τη γλωσσική συμπεριφορά των κατοίκων των επαρχιών Αττικής και Κορινθίας φανερώνει την ύπαρξη αλβανόφωνων αλλά και τη σημαντική μείωση της ξενοφωνίας και στις δύο περιοχές στο ίδιο διάστημα. Στην απογραφή του 1879, στις περιοχές από όπου προέρχονται τα ερωτηματολόγια καταγράφονται ξενόφωνοι που δε χρησιμοποιούν την ελληνική στα σπίτια τους² επί του συνολικού πληθυσμού στην επαρχία Αττικής 57%, την επαρχία Μεγαρίδος 99% και την επαρχία της Κορίνθου 28% (Πίνακας 3) (Υπουργείον Εσωτερικών 1881). Στην απογραφή του 1920, τα δεδομένα για όσους και όσες χαρακτηρίζονται αλβανόφωνοι οδηγούν σε ποσοστά σημαντικά μικρότερα και στις τρεις επαρχίες: για την Αττική το 10,2% του πληθυσμού, τη Μεγαρίδα το 9,7% και την Κορινθία το 5,4% (Πίνακας 4) (Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, 1921, 1927, 1929). Πρόκειται για σημαντική μείωση του αριθμού των αλβανόφωνων στις συγκεκριμένες περιοχές, τους λόγους της οποίας θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε παρακάτω.

² «Εκ των κατοίκων του Ελληνικού Βασιλείου 58.858 δεν λαλούσιν εν τη οικογενεία αυτών την ελληνικήν γλώσσαν. Εκ των μη λαλούντων την ελληνικήν απεγράφησαν εις τας εξής επαρχίας».

Ο δεύτερος άξονας αναφέρεται στα ερωτήματα 4, 5 και 6 και σχετίζεται με τη διαδικασία της μετάβασης από τη μονογλωσσία στη διγλωσσία.

Σύμφωνα με τα απογραφικά δεδομένα του 1920 εμφανίζεται να μη γνωρίζει την ελληνική γλώσσα το 3,17% του πληθυσμού των περιοχών αυτών. Πρόκειται για 4.929 άτομα σε σύνολο πληθυσμού 155.375. Οι υπόλοιποι 7.408, περίπου οι 6 στους 10 αλβανόφωνους, καταγράφονται να γνωρίζουν και την ελληνική γλώσσα. Τρεις παρατηρήσεις μπορούμε να κάνουμε για την εικόνα που αναδεικνύουν τα απογραφικά δεδομένα σε σχέση με τη μετάβαση στη διγλωσσία:

α) η πρώτη έχει να κάνει με το ότι στο σύνολο των αλβανόφωνων φαίνεται πως ένα σχετικά υψηλό ποσοστό, των απερχόμενων γενεών ενδεχομένως, παραμένει μονόγλωσσο, αδυνατώντας ή αδιαφορώντας να μετακινηθεί γλωσσικά προς την κυρίαρχη ελληνική γλώσσα.

β) παράλληλα, βέβαια, η πλειοψηφία των αλβανόφωνων εμφανίζει χαρακτηριστικά διγλωσσίας, στην αποτύπωση της οποίας θα συντελέσουν καίρια οι απαντήσεις του εκπαιδευτικού κόσμου με τη μικροϊστορική διάσταση την οποία συνεισφέρουν

γ) τέλος, τα απογραφικά στοιχεία, συγκρινόμενα μ' αυτά του 1879, αναδεικνύουν, επίσης, ότι στο τέλος της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα έχει ήδη συντελεστεί μια αξιοπρόσεκτη γλωσσική μετακίνηση του αλβανόφωνου πληθυσμού προς την ελληνική γλώσσα. Η μειονοτική γλώσσα φαίνεται να έχει αντικατασταθεί από την κυρίαρχη για την πλειοψηφία του αλβανόφωνου πληθυσμού μέσα σε διάστημα 40 χρόνων.

Τα δεδομένα που προσφέρουν οι απαντήσεις των δασκάλων στο ζήτημα της διγλωσσίας είναι, σε μεγάλο βαθμό, διαφωτιστικά για τη διαδικασία μετάβασης από τη μειονοτική γλώσσα στην κυρίαρχη. Στο ερώτημα αν «οι ξένοι μαθηταί ομιλούν κατ' οίκον μόνον την ξένην ή και ελληνικά» οι απαντήσεις στη συντριπτική τους πλειοψηφία δείχνουν ότι τα μέλη της κοινότητας των αλβανόφωνων χρησιμοποιούν τόσο την ελληνική γλώσσα όσο και τη μητρική τους σε όλες τις περιστάσεις επικοινωνίας, ακόμη και μέσα στα σπίτια τους. Εξαιρέσεις συναντούμε στις περιοχές της Σαλαμίνας, του Γραμματικού και των Βιλλών στην Αττική, των Εξαμυλίων και του Κατακαλίου στην Κορινθία, όπου χρησιμοποιείται κυρίως ή αποκλειστικά η αλβανική στο σπίτι. Σε ορισμένες κοινότητες της Κορινθίας οι δάσκαλοι διατείνονται πως και στο σπίτι οι μαθητές τους χρησιμοποιούν μόνο την ελληνική γλώσσα³. Διαφωτιστικές είναι και οι παρατηρήσεις των δασκάλων στο ζήτημα αυτό, οι οποίες καταδεικνύουν ότι η σχολική γενιά των αλβανόφωνων κοινοτήτων στη συγκυρία του 1918 είναι μια γενιά στο κατώφλι της γλωσσικής μετάβασης⁴, ότι στη διαδικασία αυτή συμβάλλουν οι ίδιες οι μητέρες των παιδιών⁵ και ότι, όπως είναι αναμενόμενο, η διγλωσσία αυτή δυσχεραίνει την προσπάθεια των παιδιών να ανταποκριθούν στη γλωσσική διδασκαλία του σχολείου: «εκτός δε του οίκου των και ιδία εν τω Σχολείω ομιλούσι διαστρεβλούντες την Ελληνικήν γλώσσαν με το να είναι δίγλωσσοι, δυσκολευόμενοι να εκφράσωσι τα διανοήματά των και θέντες άρθρα τα μη προσήκοντα οίον "η παιδί", "το γυναίκα", "η τραίνος" κλπ».

Σε παρόμοιες επισημάνσεις ως προς το επίπεδο της γλωσσικής κατάστασης των αλβανόφωνων μαθητών στο σχολείο προβαίνει και ο επιθεωρητής Αθηνών Δημοσθένης Ανδρεάδης. Θεωρεί ότι η ξενοφωνία των μαθητών αυτών: «δυσχεραίνουσα τα μέγιστα την κατά τα πρώτα έτη τής εις το σχολείον φοιτήσεως των αλβανοφώνων μαθητών συνεννόησιν αυτών εν τη Ελληνική μετά των διδασκάλων των επιδρά τα μέγιστα την κατά τα πρώτα έτη της εις το σχολείον φοιτήσεώς των. Είναι δε τη αληθεία οδυνηρόν να βλέπῃ τις και μαθητάς ακόμη της Δ' τάξεως όλων των σχολείων των Μεσογείων της Αττικής, ευφυεστάτους καθ' όλα να μη δύνανται ν' αποδώσουν εν συνεχείᾳ λόγου και 2 ακόμη προτάσεις, να προφέρουν δε τραχύτατα το δ, το θ και το λ, ως οι βουλγαρόφωνοι της Μακεδονίας. Και ταύτα πάντα να συμβαίνουν εις τα πρόθυρα των Αθηνών και μετά 100 έτη ελεύθερον βίον!» (Ανδρεάδης, 1919).

³ Πρόκειται για αναφορές των σχολείων Ασσού, Βραχατίου, Περιγιαλίου, Θηλέων Ζευγολατίου, Κοκκωνίου και Βέλλου.

⁴ «Οι μαθηταί κατ' οίκον ομιλούν μόνον τη Ελληνικήν. Καθ' οδόν δε και αλλαχού ερωτώμενοι υπό χωρικών εις την αλβανικήν απαντώσιν εις την Ελληνικήν.», «Μετά μεν των γονέων των την αλβανικήν, μετά δε των αδελφών των και εν γένει των αγόντων ηλικίαν έλαττον των 15 ετών την εν χρήσει Ελληνικήν μετά ιδιοτισμών [sic] πολλάν».

⁵ «Διότι καταβάλλεται προσπάθεια υπό των μητέρων ίνα ομιλούν τα τέκνα των την ελληνικήν.»

Πάντως, τα ερωτήματα που καλούνται να απαντήσουν οι δάσκαλοι αναφορικά με τη γλωσσική συμπεριφορά των μητέρων των μαθητών και την πρόοδο που σημείωσε ο γλωσσικός εξελληνισμός των κατοίκων στην τελευταία τριακονταετία προκαλούν απαντήσεις, οι οποίες δείχνουν πως τα πράγματα δεν είναι αμετάβλητα στα 100 έτη του ελεύθερου βίου. Οι μητέρες των μαθητών θεωρούνται δίγλωσσες στην πλειονότητα των απαντήσεων. Συνήθως, όσες δε γνωρίζουν την ελληνική είτε είναι περασμένης ηλικίας είτε κατοικούν σε απόμακρα χωριά. Διαφορετικές εκτιμήσεις κάνουν στα Άνω Λιόσια, όπου από τις 150 μητέρες μόνο 3 ή 4 μιλούν και την ελληνική, στα Χάσια της Φυλής και στο Γραμματικό, όπου οι μητέρες φέρονται να μιλούν μόνο την αλβανική. Πάντως, για το επίπεδο στο οποίο οι μητέρες κατέχουν την ελληνική εκφράζονται συνήθως επιφυλάξεις. Υπάρχει μεταξύ των απαντήσεων και η παράδοξη επισήμανση δασκάλου χωριού της Κορινθίας, μάλλον οπαδού της «καθαράς γλώσσης» και των αποτελεσματικών μεθόδων της, ότι: «είναι αρβανίτισες, αλλ' ομιλούν και την καθαρεύουσαν ελληνικήν. Υπάρχουν και μητέρες ολίγες, αίτινες δεν γνωρίζουν τα αρβανίτικα, αλλά μόνον την καθαρεύουσαν ελληνικήν!»

Η γενική αίσθηση που διακρίνει τους δασκάλους και τις δασκάλες που απαντούν στα ερωτηματολόγια είναι ότι ο εξελληνισμός των ξενόφωνων έχει σημειώσει σημαντική πρόοδο κατά την τελευταία τριακονταετία. Είναι μια αίσθηση που είναι συμβατή με την εικόνα που προκύπτει από τις απαντήσεις που δίνονται στα σχετικά με τη διγλωσσία ερωτήματα, στις οποίες εμπεριέχονται φράσεις όπως «σήμερον πάντες ομιλούν αφοτέρας τας γλώσσας», «έχει τόσον προχωρήσει ώστε ενώ τότε υπήρχον πολλοί γονείς μη δυνάμενοι να συνεννοηθώσιν ελληνιστή ήδη συμβαίνει το εναντίον. Υπάρχουν δε πολλαί οικογένειαι, αίτινες τελείως απέρριψαν την Αλβανικήν» και «προ τριακονταετίας ολίγιστοι ωμίλουν Ελληνικά. Τοναντίον τώρα ολίγιστοι είναι οι μη ομιλούντες αυτά. Πάντες όμως οι χωρικοί μεταξύ των συζητούν Αρβανίτικα». Κάποιοι διδάσκοντες αποτολμούν και προβλέψεις για την εξάλειψη της αλβανοφωνίας στις περιοχές τους είτε μόλις εκλείψουν οι γεροντότεροι είτε μόλις εκλείψει η γενιά των γονέων των μαθητών είτε και μέσα σε λίγα χρόνια.

Υπάρχουν, βέβαια, εκεί όπου η μετάβαση στη διγλωσσία δε φαίνεται να έχει επιτευχθεί σε ικανοποιητικό βαθμό, και αντίθετες απόγεις. Σε αυτές τις λίγες περιπτώσεις, 5 στο σύνολο των 85, είναι αξιοσημείωτη η ταύτιση τριών αναφορών για τις αιτίες που ενδεχομένως σχετίζονται με την παρατηρούμενη στασιμότητα. Η μικρή πρόοδος αποδίδεται στην αφοσίωση που δείχνουν οι κάτοικοι στη μητρική τους γλώσσα, την αλβανική⁶.

Εκ διαμέτρου αντίθετες είναι οι απόψεις άλλων διδασκόντων. Ανάμεσα στους λόγους στους οποίους αποδίδουν την πρόοδο του εξελληνισμού των αλβανόφωνων κατοίκων των περιοχών συγκαταλέγεται η υποβάθμιση της μητρικής τους γλώσσας σε ιδεολογικό επίπεδο, καθώς αυτοί αρχίζουν να θεωρούν την αλβανική «ως γλώσσαν βάρβαρον, ως τοις παρεστήθη». Παράλληλα, οι γονείς παρουσιάζονται «ν' αγαπήσωσιν επ' εσχάτων» την ελληνική και να καταβάλλουν προσπάθειες να τη χρησιμοποιούν και στο πλαίσιο της οικογένειας. Η θεώρηση αυτή των πραγμάτων έχει σημασία, αν τα πραγματολογικά δεδομένα στα οποία βασίζεται ευσταθούν, καθώς αναδεικνύει ότι στο μεταίχμιο 19^ο και 20^ο αι. περίπου καταγράφεται η απαρχή της διαδικασίας που θεωρείται από αρκετούς σημαντικούς επιστήμονες στο χώρο της κοινωνιογλωσσολογίας ότι οδήγησε στην περιθωριοποίηση της τοσκικής διαλέκτου στην περιοχή. Σε μελέτη του για τα αρβανίτικα και τη γλωσσική θνησιμότητα ο Τσιτσιπής αναδεικνύει τους ιδεολογικούς παράγοντες ως πρωταρχικούς, στη διαδικασία γλωσσικής μετακίνησης των αλβανόφωνων. Οι Αρβανίτες, οι οποίοι έγκαιρα ενσωματώθηκαν στην ελληνική εθνική ιδεολογία, σταδιακά εσωτερίκευσαν ως κυρίαρχο κώδικα την ελληνική γλώσσα, ενώ τα αρβανίτικα προσδιόρισαν το αίσθημα της αλληλεγγύης εντός της κοινότητας (Tsitsipis, 1988: 8-20). Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά: «σε κοινότητες υπό γλωσσική μετάβαση η κατάσταση

⁶ «Τυγχάνει ανεπαίσθητος κατά την τελευταίαν τριακονταετίαν, καθότι θεωρούσιν την Αλβανικήν ως ιθαγενή και μητρικήν των γλώσσαν μεθ' όλας τας νοοθεσίας και τας προτροπάς όπως εγκαταλείψωσι εντελώς την Αλβανικήν. Οι δε κάτοικοι τυγχάνουσι βάρβαροι και άξεστοι ευρισκόμενοι εισέτι εις αρχέγονον και πρωτογενή κατάστασιν», «Εσχάτως αι μητέρες συναναστρεφόμεναι με τους μαθητάς ήρχισαν να εννοώσι την Ελληνικήν, αλλά δυσκολεύονται να την ομιλώσι. Συνεπώς ομιλούν την Αλβανικήν. Η ξάπλωσις [sic] της Ελληνικής γλώσσης βραδύνει, λόγω της αφοσιώσεως των κατοίκων προς την Αλβανικήν θεωρούντες ταύτην μητρικήν των».

⁷ Όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται στην αναφορά του δασκάλου του σχολείου Αρρένων Μάτσας Σικυώνος.

οδηγείται στη δημιουργία ενός συγκεκριμένου είδους “μεταπραγματικής εναισθητοποίησης” κατά την οποία η εθνο-ιδεολογική θεώρηση της γλώσσας ισοδυναμεί με την επιτηδευμένη χρήση των ελληνικών και στη σφαίρα της ενδοκοινοτικής επικοινωνίας» (Tsitsipis, 1988: 15).

Από τις απαντήσεις των δασκάλων οι ομάδες εκείνες για τις οποίες θεωρείται ότι έχει προχωρήσει ιδιαίτερα ο γλωσσικός εξελληνισμός τα τελευταία χρόνια είναι οι γυναίκες και τα παιδιά. Καθολική σχεδόν είναι η εκτίμηση πως τα παιδιά της σχολικής ηλικίας είναι πλέον γνώστες της ελληνικής γλώσσας και ότι, σταδιακά, τη χρησιμοποιούν ως τον κυρίαρχο γλωσσικό κώδικα. Ως προς τις γυναίκες, σημειώνεται με έμφαση σε αρκετές αναφορές ότι, ενώ προ τριακονταετίας δε γνώριζαν την ελληνική, το 1918 τη χρησιμοποιούν σε διάφορες περιστάσεις, ανταποκρινόμενες και στη γλωσσική συμπεριφορά των παιδιών τους. Επομένως, φαίνεται ότι ο γλωσσικός εξελληνισμός είχε προχωρήσει σε μια εγγράμματη ομάδα του πληθυσμού, τους μαθητές, και σε μια κατά γενική παραδοχή αναλφάβητη ομάδα, τις γυναίκες. Τα στατιστικά δεδομένα του 1920 επιβεβαιώνουν αυτή την εικόνα και αναδεικνύουν την παραδοξότητά της (Πίνακας 5): στο σύνολο του πληθυσμού των ξενόφωνων της Αττικής και της Κορινθίας οι γυναίκες, αν και είναι αναλφάβητες (62%) σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους άνδρες (48%), παρουσιάζονται να γνωρίζουν την ελληνική σε επίσης μεγαλύτερο ποσοστό έναντι των ανδρών (65% έναντι 59%). Με άλλα λόγια, αν θεωρήσουμε ως δεδομένο ότι ο εγγραμματισμός οδηγεί στην εκμάθηση της γλώσσας, είναι απροσδιόριστα τα άλλα μέσα που καθιστούν ικανούς επιπλέον 496 αναλφάβητους άντρες και 1.963 αναλφάβητες γυναίκες, και κυρίως αυτές τις τελευταίες, να γνωρίζουν την ελληνική.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. ΞΕΝΟΦΩΝΟΙ ΚΑΤΑ ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΕΓΓΡΑΜΜΑΤΟΣΥΝΗ (ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1920)			
	Άρρενες	Θήλεις	Σύνολο
Εγγράμματοι	2889	2129	5018
Αγράμματοι	2756	3891	6647
Μη δηλωθείσα	104	266	370
Σύνολον	5749	6286	12035
Εξ ων γνωρίζουσι και την Ελληνικήν	3385	4092	7477
Δε γνωρίζουν την Ελληνική	2364	2194	4558

Κάπου εδώ ξεκινά η συζήτηση του τρίτου άξονα της έρευνάς μας, η διερεύνηση δηλαδή της συμβολής της εκπαίδευσης και άλλων μέσων στη γλωσσική αφομοίωση των ξενόφωνων. Οι απαντήσεις των δασκάλων και των διδασκαλιστών επικεντρώνονται στο ρόλο του σχολείου. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στο ρόλο της εκπαίδευσης των γυναικών που εξασφαλίζει «μητέρας ελληνοπρεπείς». Παράλληλα, γίνεται μνεία και στις μεθοδεύσεις των δασκάλων, συνήθως απειλές ή νουθεσίες, ώστε η μητρική να μην ομιλείται στο σπίτι ή στους δρόμους. Σημαντικό ρόλο φαίνεται να παίζει το σχολείο και στην εμπέδωση της ανωτερότητας της ελληνικής γλώσσας από τους μαθητές. Άλλα μέσα που αναφέρονται ότι έχουν συντελέσει στον εξελληνισμό των ξενόφωνων είναι η συναναστροφή των κατοίκων με τους ελληνόφωνους δημιοσίους υπαλλήλους και τους «παραθερίζοντες Αθηναίους», καθώς επίσης και η γεωγραφική εγγύτητα των οικισμών με τους οδικούς άξονες και τα αστικά κέντρα των περιοχών αυτών. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι και οι προτάσεις που υποβάλλει στο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο ο επιθεωρητής των σχολείων των Αττικής Δημοσθένης Ανδρεάδης. Ο Ανδρεάδης θεωρεί ότι η κατάσταση στα αλβανόφωνα χωριά της Αττικής θα βελτιωνόταν, αν σε καθένα από αυτά ιδρυόταν ιδιαίτερη νηπιακή τάξη ή νηπιαγωγείο, δίνονταν κίνητρα να παραμένουν τα κορίτσια στο σχολείο μέχρι και την Στ΄ τάξη και ιδρύονταν «Αντιξενοφωνικοί Σύλλογοι», τη διεύθυνση των οποίων θα μπορούσαν να αναλάβουν οι δασκάλες της περιοχής, με σκοπό να περιορίσουν τη χρήση της αλβανικής γλώσσας μεταξύ των ενηλίκων (Ανδρεάδης, 1919).

Η συζήτηση για το ρόλο του σχολείου στον εξελληνισμό των ξενόφωνων απέκτησε μεγαλύτερη επικαιρότητα μετά και την προσάρτηση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος. Η έντονη εθνογλωσσική πολυμορφία ήταν μια κατάσταση ασύμβατη με τις θέσεις του ελληνικού εθνικισμού, όπως αυτές είχαν προσδιοριστεί κάτω από την επήρεια του γερμανικού ιδεα-

λισμού⁸. Προφανώς, και η παρουσία ελληνικών πληθυσμών εκτός των ελληνικών συνόρων υπήρξε, επίσης, μια σημαντική παράμετρος που διαμόρφωσε την ελληνική στάση απέναντι στη γλωσσική πολιτική και στα μειονοτικά θέματα, γενικότερα. Η συζήτηση αυτή αποτέλεσε μια πρώτης τάξης ευκαιρία για τους υποστηρικτές της δημοτικής να αντιπαρατεθούν με τους εκπροσώπους της καθαρεύουσας σε σχέση με την αφομοιωτική δυναμική της καθεμιάς⁹. Είναι χαρακτηριστικό ότι ως πεδίο αντιπαράθεσης η συνεισφορά της κάθε γλωσσικής μορφής στις εθνικές προτεραιότητες αναδεικνύεται ακόμη και από τη σημειολογία στις ονομασίες των εταιριών που ιδρύονται στο ίδιο διάστημα της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα. Η «Επιτροπεία προς Έννομον Προστασίαν της Εθνικής Γλώσσης» και η Εταιρεία «Εθνική Γλώσσα» (Σταυρίδη-Πατρικίου, 2000: κβ')¹⁰ συστήνονται για να ενισχύσουν την επικράτηση της «εθνικής γλώσσας», της καθαρεύουσας ή της δημοτικής αντίστοιχα, προκειμένου να εξυπηρετηθεί το εθνικό συμφέρον.

Μέσα από το Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου ο Τριανταφυλλίδης επιχειρεί να κάνει γνωστές τις θέσεις του εκπαιδευτικού δημοτικισμού στο κείμενό του που τιτλοφορεί «Η γλώσσα μας στα σχολεία της Μακεδονίας» (Τριανταφυλλίδης, 1915: 11-46). Ο Τριανταφυλλίδης υποστηρίζει ότι η διαμόρφωση της εθνικής ενότητας προϋποθέτει τη γλωσσική και πολιτισμική αφομοιώση¹¹ των ομάδων των ξενόφωνων και ότι αυτή εξυπηρετείται μέσω μιας εκπαιδευτικής πολιτικής που θα έχει ως κύριο χαρακτηριστικό τη χρήση της δημοτικής στα σχολεία (Αλεξάκης, Γεωργίου, 2004). Σε σχέση με το ζήτημα της αλβανοφωνίας που εξετάζουμε, ο Τριανταφυλλίδης υποστηρίζει στο συγκεκριμένο άρθρο του πως «θα περίμενε κανείς πως το σχολείο, το κύριο όργανο για τη γλωσσική αφομοίωση, θα είχε φέρει και στην ελεύθερη και στη σκλαβωμένη Ελλάδα καλύτερα αποτελέσματα. Άμα όμως αναλογιστούμε πως μέσα στην Αττική ακόμη, κοντά στην ελληνική πρωτεύουσα, υπάρχουν χωριά έπειτα από εκατό χρόνια ελεύθερο βίο που “μιλούν αρβανίτικα”, άμα μάθωμε πως στην παλιά Ελλάδα βρίσκονται χωριά πάμπολλα, όπου οι γυναίκες τους δεν ξέρουν καν να μιλήσουν ελληνικά – τότε θα καταλάβωμε ότι το ελληνικό κράτος έχει αποτύχει στο ζήτημα του εξελληνισμού, τον τρόπο που θ' αφομοίωση γλωσσικά τους ξενόφωνους» (Τριανταφυλλίδης, 1915: 11-12). Αποφαίνεται, μάλιστα, πως ο κύριος λόγος που έχει αποτύχει ο εξελληνισμός είναι η σχολική γλώσσα. Η γλωσσική αφομοίωση δεν μπορεί να γίνει παρά με τη ζωντανή γλώσσα, τουλάχιστο για τις πρώτες τέσσερις τάξεις του δημοτικού. Παρακάτω ο Τριανταφυλλίδης επικαλείται απόψεις επιστημόνων, πολιτικών και λογοτεχνών για την αναγκαιότητα η γλωσσική αφομοίωση των ξενόφωνων πληθυσμών να στηριχτεί στη ζωντανή γλώσσα του λαού. Χαρακτηριστική είναι η

⁸ Με το τέλος του Α' Παγκόσμιου Πολέμου η συζήτηση αυτή έγινε ακόμη πιο συχνή στους κύκλους των εκπαιδευτικών και των διανοούμενων, καθώς μετά τις υπογραφές συνθηκών για τις μειονότητες, τα μειονοτικά ζητήματα θεωρούνταν ότι δημιουργούνταν τις προϋποθέσεις σε τρίτους να παρεμβαίνουν μονομερώς στα εσωτερικά της Ελλάδας και να απειλούν την κρατική κυριαρχία. (Διβάνη, 1995: 372).

⁹ Η θέση του δημοτικισμού ότι η δημοτική γλώσσα αποτελούσε εθνικό κεφάλαιο διατυπώνεται εύστοχα από τον Ψυχάρη στα 1888: «το γλωσσικό είναι ζήτημα πολιτικό. ό, τι πολεμά να κάμη ο στρατός για τα φυσικά σύνορα θέλει η γλώσσα να το κάμη για τα σύνορα τα νοερά. πρέπει και τα δυο τους να παν πολύ μακρυά να πάρουν πιότερο τόπο. Μαζί θα προκόψουν μια μέρα», (Ψυχάρης, 1983: 201).

¹⁰ Η εταιρία «Εθνική Γλώσσα», που αποσκοπούσε στη διάδοση της δημοτικής, επισημαίνει στη διακήρυξή της τη σύνδεση της διδασκαλίας της δημοτικής με τη διείσδυση στους αλλόγλωσσους πληθυσμούς της Μακεδονίας: «Το μεγάλο όπλο του έθνους στη Μακεδονία είναι το σχολείο... στα νηπιαγωγεία της Μακεδονίας τα βουλγαρόφωνα ελληνόποντα δε μάθαιναν ούτε λέξη ελληνική, γιατί οι δασκάλες τα έβαζαν να διαβάζουν κείμενα της αττικής ή της καθαρεύουσας. Το ίδιο γίνεται και με τους σλαβόφωνους και βλαχόφωνους Ελλήνες της Μακεδονίας. Κι αυτούς τους χάνει το γένος, γιατί το σχολείο δεν είναι ικανό να τους μεταβάλει σε ελληνόφωνους, αφού τους μαθαίνει γλώσσα νεκρή», (Κορδάτος, 1974: 164).

¹¹ «Τι θα πη γλωσσική αφομοίωση ενός λαού; Θα πη μαθαίνω και διαδίνω στους ξενόφωνους αυτούς ανθρώπους τη γλώσσα μου, τους κάνω να μεταχειρίζονται τη γλώσσα που μιλώ εγώ – όχι όμως σαν κάτι ρένο, καθώς λ.χ. άμα μαθαίνωμε εμείς γαλλικά ή γερμανικά, μα έτσι που να γίνη σιγά σιγά δική τους, σα μητρική, και να τη μεταχειρίζονται σε κάθε της ζωής τους περίσταση, σε χαρά και λύπη, για σκέψεις κι αισθήματα, στο σπίτι, στη δουλειά και στην κοινωνική ζωή. [...] με τη γλωσσική αφομοίωση κερδίζει ο ξενόφωνος, όσο δεν τα έχει, και κάτι άλλο: την κοινότητα στα αισθήματα και στη σκέψη και στη ζωή, ολόκληρο τον πολιτισμό των ομόγλωσσον πια λαού. Ετσι είναι η γλωσσική αφομοίωση η κυριώτατη προϋπόθεση για το άπλωμα της φυλής και σε ξένους λαούς, και γιατό δεν μπορούμε να τη νιώσουμε πως θα πετύχη – κι όταν ακόμη γίνεται σε φυλή χωρίς καμιά ξεχωριστή εθνική συνείδηση, λ.χ. τους Αρβανίτες στην Ελλάδα- όσο δεν έχουμε στη γλώσσα το φορέα ενός ανώτερου πολιτισμού, μιας καλλιεργημένης φιλολογίας μιας παιδείας αληθινής. Ετσι είναι η γλώσσα το κυριώτατο όπλο για μια πνευματική κατάκτηση», (Τριανταφυλλίδης, 1915: 13).

παράθεση ενός αποσπάσματος του Κρουμπάχερ: «Μεγάλη σημασία έχει το γλωσσικό ζήτημα για την πολιτική των Ελλήνων, ιδίως για το ζήτημα πώς θα διατηρηθή και θ' απλωθή το έθνος τους. Στη μεγάλη άμιλλα που έχουν να συναγωνιστούν με άλλους νέους λαούς είναι ο σχολαστικισμός των λογίων τους μεγάλο εμπόδιο... Σέρβοι, Βούλγαροι, ακόμη και Ρουμάνοι, Αρβανίτες και Αρμένιοι κάνουν αποτελεσματικά προπαγάντα σε χώρες με ανακατωμένο πληθυσμό» (Τριανταφυλλίδης, 1915: 31).

Το άρθρο του Τριανταφυλλίδη προκάλεσε μια γενικότερη συζήτηση για το γλωσσικό όργανο που θα μπορούσε να επιφέρει την ποθητή εξομοίωση. Η συντακτική επιτροπή του Δελτίου του Εκπαιδευτικού Ομίλου ήδη από το 1913 είχε τοποθετηθεί για τους κινδύνους που εγκυμονούσε η εμμονή στην καθαρεύοντα: «Δε θα μας φανή μάλιστα καθόλου παράξενο αν αύριο μεθαύριο σηκωθή ο Μπρετ της Αλβανίας και μας γυρέψῃ γλωσσικά και σχολικά προνόμια για τους Αρβανίτες στην Αττική και την Πελοπόννησο. Δε θα έχῃ άδικο. Και το χρωστάμε της καθαρεύοντας. Σ. τ. Σ.» (Σημείωμα της Σύνταξης, 1913: 325).

Στη συζήτηση που γίνεται με αφορμή το άρθρο του Τριανταφυλλίδη, ο Γληνός στέλνει επιστολή στο Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, με ημερομηνία 12 Μαΐου 1916, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά: «[...] Επειδή δε ο ισχυρότατος ενωτικός δεσμός των Ελλήνων και φορεύς του νεοελληνικού πολιτισμού είναι η κοινή ομιλουμένη γλώσσα, είναι προφανές, ότι εφ' όσον επιμένουμεν εις την ουτοπίαν, κρατούμεν των ξενοφόνους Έλληνας μακράν από την ελληνικήν οικογένειαν και τους αφήνομεν εκτεθειμένους εις τας επιδράσεις εχθρών οι οποίοι απεδείχθησαν επιτηδειότεροι και πρακτικώτεροι από ημάς και εις τα ζήτηματα της εθνικής πολεμικής». Και συνεχίζει ο Γληνός υποστηρίζοντας ότι το ζήτημα της γλωσσικής διδασκαλίας δεν είναι δυνατό να λυθεί μονομερώς για τους ξενόφωνους Έλληνες. Το ζήτημα της γλωσσικής διδασκαλίας το προβάλλει ως εκπαιδευτικό πρόβλημα φλέγον και ζωτικό για όλη την Ελλάδα (Γληνός, 1916: 332).

Στη συζήτηση συμμετέχει και ο Παπαναστασίου, ο οποίος γράφει σε επιστολή στο Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, με την ίδια ακριβώς ημερομηνία, υποστηρίζοντας ότι «το τελευταίο επιχειρηματολογικό καταφύγιο του σχολαστικισμού στο γλωσσικό ζήτημα, αφού κατατροπώθηκε στον επιστημονικό αγώνα, είναι το εθνικό συμφέρον. Για λόγους εθνικιστικούς, υποστηρίζουν, πρέπει να επιβάλωμε την καθαρεύοντα. Άλλα εθνικισμός σημαίνει επιβολή των εθνικού εγώ και απορρέει από την πεποίθηση στις πνευματικές, ηθικές και υλικές ικανότητες του έθνους. Γι' αυτό παντού τα εθνικιστικά κινήματα σήκωσαν ψηλά τις ζωντανές γλώσσες» (Παπαναστασίου, 1916: 332-333).

Πολλές είναι οι αναφορές που φιλοξενούνται στο Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου στην περίοδο 1916-1920 και αναφέρονται στην αδήριτη ανάγκη να επιτευχθεί η γλωσσική αφομοίωση μέσα από τη διδασκαλία της δημοτικής. Οι ποσοτικοί περιορισμοί που επιβάλλουν οι χρόνοι ενός συνεδρίου δε μας επιτρέπουν να κάνουμε εκτενή αναφορά. Είναι, ωστόσο, σημαντικό να παρατηρήσουμε ότι, ειδικά μετά τη συνθήκη των Σεβρών, με τα σχετικά επιχειρήματα προβάλλονται όλο και περισσότερο οι κίνδυνοι που εγκυμονεί η γλωσσική ετερότητα για την εθνική συνοχή¹². Αυτή τη σύνδεση της ζωντανής γλώσσας με τις εθνικές προτεραιότητες, όπως σε γενικές γραμμές με ευστοχία και διεισδυτικότητα ανέπτυξε ο Γληνός στα 1916 με το «Έθνος και Γλώσσα» (Γληνός, 1971) έρχεται, επομένως, να την επιστεγάσει η προοπτική της γλωσσικής αφομοίωσης των ξενόφωνων. Είναι η παράμετρος του «εξελληνισμού» που «εθνικοποιεί» το γλωσσικό ζήτημα (Σταυρίδη - Πατρικίου, 2007: 233) και λειτουργεί καταλυτικά στην επικαιρότητα που παίρνει η δημοτική γλώσσα αυτή την περίοδο, καθιστώντας την αντιπαράθεση καθαρεύοντας - δημοτικής υπόθεση ευρύτερη, που αφορά τους πάντες και όχι έναν στενό κύκλο διανοούμενων.

Την υπεράσπιση της καθαρεύοντας απέναντι στην επέλαση της δημοτικής σε σχέση με τα εθνικά συμφέροντα την αναγνωρίζουμε σε πολλές πρωτοβουλίες φορέων και προσώπων

¹² «Αν τα μέτρα που θα λάβουμε θα μοιάζουν με κείνα που λάβαμε και για τους Βλάχους του Ασπροπόταμου, τους Αρβανίτες της Θήβας και της Αττικής, είνε φανερή η τύχη που μας καρτερεί. Με την ειρήνη που προστατεύει τις μειονότητες, δεν είναι παράξενο να ιδούμε τις μειονότητες αυτές να σηκώνουν μ' ανθάδεια το κεφάλι και να κάμνουν εκκλησίες δικές τους, σχολεία δικά τους, κοινότητες δικές τους. Η αδράνεια και το αναποφάσιστο που μας χαρακτηρίζει σ' αυτά τα ζητήματα, είναι φόβος μήπως αυτό θάχη το κατάντημα». Επιστολή του Δημοδιδάσκαλου Βασίλη Οικονομίδη, Θεσσαλονίκη 20 Αυγούστου 1920, στο Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου (1921), «Για τη γλωσσοεκπαίδευτική πολιτική των ξενοφώνων», τ. 9, 165.

της εποχής. Ξεχωρίζουμε για την πληρότητά της την παρέμβαση του Ανδρέα Σκιά, καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο οποίος στην «Επετηρίδα του Παρνασσού» δημοσιεύει κείμενό του με τίτλο «Περί του Εξελληνισμού Ξενοφώνων Πληθυσμών» (Σκιάς, 1917). Με το κείμενο αυτό ο Σκιάς επιχειρεί να αντικρούσει τα επιχειρήματα που ανέπτυξε ο Τριανταφυλλίδης στο «Η γλώσσα μας στα σχολεία της Μακεδονίας». Ο Σκιάς προσάπτει στους «αγλωσσολόγητους» πολέμιους της καθαρεύουσας επιτηδευμένη κινδυνολογία ότι η υπόθεση της Μακεδονίας βρίσκεται σε κίνδυνο, αν δεν προχωρήσει η διδασκαλία της δημοτικής στα σχολεία. Πρώτα απ' όλα παρατηρεί πως η ομιλούμενη ποτέ δεν αποκλείστηκε από τη σχολική διδασκαλία. Έπειτα, θεωρεί συκοφαντική την άποψη ότι για την αποτυχία του εξελληνισμού των ξενόφωνων φταίει μόνο η καθαρεύουσα, δεδομένης της αγραμματοσύνης που κυριαρχεί μεταξύ του πληθυσμού. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η παρατήρηση του Σκιά για τη μετατόπιση της παιδαγωγικής και γλωσσολογικής θεωρίας των δημοτικιστών στην προσέγγιση του εξελληνισμού, μετατόπιση που οδηγεί σε αδιέξοδο. Η θέση του δημοτικισμού, δηλωμένη με σαφήνεια στην εγκύκλιο του 1910 του Εκπαιδευτικού Ομίλου, είναι πως «τα πρώτα νοήματα δεν μπορούν να ξυπνήσουν στο μυαλό του παιδιού παρά με το γνώριμό του γλωσσικό υλικό [...] Λαϊκή Παιδεία και Δημοτικό Σχολείο θα υπάρξῃ μόνο από τη στιγμή που τα παιδιά θα ανατρέφονται με τη μητρική τους γλώσσα». Αναρωτιέται, λοιπόν, ο Σκιάς, πώς μπορεί να είναι ωφέλιμη και αποδοτική για τα ξενόγλωσσα παιδιά η διδασκαλία μιας γλώσσας τόσο διαφορετικής από τη μητρική τους με βάση τα παραπάνω; Άλλωστε, όπως ισχυρίζεται, η γλωσσική αφομίωση δεν είναι υπόθεση κάποιων χρόνων, αλλά, αν συντελεστεί, συντελείται μετά την πάροδο ολόκληρων αιώνων.

Τα κεντρικά αυτά ζητήματα που έθιγε ο Σκιάς δεν ήταν ικανά να αποτρέψουν τη δυναμική των πραγμάτων. Η επίκληση του εθνικού συμφέροντος δυνάμωσε το αίτημα να μπει η δημοτική στα σχολεία, καθώς, επιπλέον, αποκτούσε λαϊκό ακροατήριο. Την παραδοχή αυτή τη συναντούμε σε διάφορα κείμενα των εκπροσώπων του εκπαιδευτικού δημοτικισμού την περίοδο αυτή, τα οποία δείχνουν ότι οι δημοτικιστές έχουν πλήρη συναίσθηση της βαρύτητας που αποκτούσε το εθνικό επιχείρημα στην έκβαση του γλωσσικού αγώνα¹³. Με αυτόν τον τρόπο, ο δημοτικισμός έθιγε τη λογική της αντιμετώπισης των ξενόφωνων πληθυσμών σε μια διαφορετική βάση: «η κεντρική στη λόγια εθνική ιδεολογία “απορροφητικότητα” του ελληνικού πολιτισμού (που φυσικά δεν ήταν δημάρδης ή λαϊκός) μετατρέπονταν στην προοπτική της απλής αντικατάστασης μιας ζωντανής γλώσσας από μια άλλη ζωντανή γλώσσα» (Σκοπετέα 1992: 128).

Ήταν όμως αυτή η προοπτική του ξεριζώματος μιας γλώσσας μητρικής από μιαν άλλη γλώσσα εντελώς ξένη στη γλωσσοεκπαίδευτική θεώρηση του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Ούτε και ήταν η καθαρεύουσα που είχε αποτύχει στον εξελληνισμό των ξενόφωνων της παλιάς Ελλάδας. Αν πιστώναμε στη σχολική γλώσσα τα αποτελέσματα που προκύπτουν από τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών και τα στατιστικά της εποχής, θα έπρεπε να αποδεχτούμε τη σχετική επιτυχία της καθαρεύουσας, παρά την κινδυνολογία που συναντούμε στο Δελτίο. Όμως οι πολλοί και, κυρίως, οι πολλές που, αν και αγράμματες, μιλούν τα ελληνικά, μιας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι, πέρα από τη γλώσσα του σχολείου, ήταν ο ρόλος του στην κατασκευή της ιδεολογίας στο πλαίσιο της κοινότητας που στάθηκε περισσότερο σημαντικός για τη γλωσσική αφομοίωση των αρβανιτόφωνων¹⁴.

¹³ Γράφουν οι Ανώτεροι Επόπτες στο «Σχέδιον ανακοινωθέντος περί της γλώσσης των αναγνωστικών», το οποίο συντάχθηκε μετά την πολεμική του Χατζηδάκι, στις 10/4/1918: «Το ζήτημα της γλωσσικής αφομοίωσης των ξενόφωνων πληθυσμών της ελληνικής πατρίδας τόνωσε και ωρίμασε την συνειδητοποίηση του γλωσσοεκπαίδευτικού προβλήματος και ανέδειξε την επιτακτική εθνική ανάγκη να λυθεί με τον κατάλληλο τρόπο. Είχε όμως αναγνωριστεί και η ευρύτητα που θα έπρεπε να λάβει η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση». Στο Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου φιλοξενείται το ακόλουθο σχόλιο της σύνταξης σε κείμενο που τιτλοφορείται «Το δάταγμα Θεσσαλονίκης και ο εξελληνισμός των ξενοφώνων», (Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου, τ. 9, 137), «Στην απόφαση να μπη η δημοτική στα δημοτικά σχολεία ξέρουμε πως είχε κάποια ροπή και το ζήτημα του εξελληνισμού των ξενοφώνων πληθυσμών της Μακεδονίας».

¹⁴ Το ζήτημα αυτό απαιτεί πληρέστερη διερεύνηση, στην οποία θα μπορούσε να συμβάλει η έρευνα για τις ενέργειες που αναλήφθηκαν σε σχέση με τους αλβανόφωνους από το ελληνικό υπουργείο των εξωτερικών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. ΠΟΣΟΣΤΑ ΑΑΒΑΝΟΦΩΝΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΣΕ ΣΧΟΛΕΙΑ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ (1918)			
	ΣΧΟΛΕΙΟ	ΞΕΝΟΦΩΝΟΙ ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ	ΕΚΤΙΜΩΜΕΝΟ ΠΟΣΟΣΤΟ
ΑΤΤΙΚΗ	ΑΡΡΕΝΩΝ ΚΕΡΑΤΕΑΣ	ΑΠΑΝΤΕΣ	100%
	ΑΡΡΕΝΩΝ ΛΙΟΠΕΣΙ ΠΑΙΑΝΙΑΣ		100%
	ΑΡΡΕΝΩΝ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ		100%
	ΑΡΡΕΝΩΝ ΚΑΛΑΜΟΥ		20%
	ΘΗΛΕΩΝ ΚΑΛΑΜΟΥ		20%
	ΑΡΡΕΝΩΝ ΑΣΠΡΟΠΥΡΓΟΥ		100%
	ΑΡΡΕΝΩΝ ΜΟΝΟΤΑΞΙΟ ΑΓΚΙΣΤΡΙΟΥ		100%
	ΑΡΡΕΝΩΝ ΠΛΗΡΕΣ ΜΑΝΔΡΑΣ		100%
	ΑΡΡΕΝΩΝ ΣΑΛΑΜΙΝΗΣ		100%
	ΑΡΡΕΝΩΝ ΜΕΝΙΔΙΟΥ		100%
	ΚΑΠΑΝΔΡΙΤΙΟΥ		100%
	ΚΑΠΑΝΔΡΙΤΙΟΥ		100%
	ΑΡΡΕΝΩΝ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ		100%
	ΑΡΡΕΝΩΝ ΒΙΛΛΙΩΝ		100%
	ΑΡΡΕΝΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΥ		100%
	ΘΗΛΕΩΝ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ	ΑΠΑΣΑΙ	100%
	ΘΗΛΕΩΝ ΛΙΟΠΕΣΙ ΠΑΙΑΝΙΑΣ		100%
	ΘΗΛΕΩΝ ΜΑΝΔΡΑΣ		100%
	ΘΗΛΕΩΝ ΠΛΗΡΕΣ ΑΝΩ ΛΙΟΣΙΩΝ		100%
	ΘΗΛΕΩΝ ΑΣΠΡΟΠΥΡΓΟΥ		100%
	ΘΗΛΕΩΝ ΒΙΛΛΙΩΝ		100%
	ΘΗΛΕΩΝ ΣΠΑΤΩΝ	ΣΥΝΤΡΙΠΤΙΚΗ ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ	95%
	ΘΗΛΕΩΝ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ		85%
	ΑΡΡΕΝΩΝ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ		80%
	ΑΡΡΕΝΩΝ ΒΑΡΝΑΒΑ		90%
	ΘΗΛΕΩΝ ΠΛΗΡΕΣ ΜΕΝΙΔΙΟΥ		20%
	ΑΡΡΕΝΩΝ ΧΑΣΙΩΝ ΦΥΛΗΣ		93%
	ΘΗΛΕΩΝ ΧΑΣΙΩΝ ΦΥΛΗΣ		92%
	ΘΗΛΕΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΥ		67%
	ΘΗΛΕΩΝ ΑΜΠΕΛΑΚΙΩΝ		95%
	ΑΡΡΕΝΩΝ ΜΑΓΟΥΛΑΣ		67%
	ΑΡΡΕΝΩΝ ΜΟΝΟΤΑΞΙΟ ΜΑΓΟΥΛΑΣ		67%
	ΘΗΛΕΩΝ ΠΛΗΡΕΣ ΚΟΡΩΠΙΟΥ	ΦΟΙΤΟΥΝ ΚΑΙ ΞΕΝΟΦΩΝΟΙ	10%
	ΑΡΡΕΝΩΝ ΣΠΑΤΩΝ		80%
	ΑΡΡΕΝΩΝ ΚΑΛΥΒΙΩΝ		95%
	ΑΡΡΕΝΩΝ ΚΑΙ ΘΗΛΕΩΝ ΚΙΟΥΡΚΩΝ		90%
	ΑΡΡΕΝΩΝ ΠΛΗΡΕΣ ΜΑΡΑΘΩΝΑ		10%
	ΘΗΛΕΩΝ ΠΛΗΡΕΣ ΜΑΡΑΘΩΝΑ		10%
	ΑΡΡΕΝΩΝ ΚΡΙΕΚΟΥΚΙΟΥ		60%
	ΑΡΡΕΝΩΝ ΚΟΡΩΠΙΟΥ		10%

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. ΠΟΣΟΣΤΑ ΑΛΒΑΝΟΦΩΝΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΣΕ ΣΧΟΛΕΙΑ ΤΗΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ (1918)			
ΣΧΟΛΕΙΟ	ΞΕΝΟΦΩΝΟΙ ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ	ΕΚΤΙΜΩΜΕΝΟ ΠΟΣΟΣΤΟ	
ΑΡΡΕΝΩΝ ΑΣΣΟΥ	ΔΕ ΦΟΙΤΟΥΝ ΞΕΝΟΦΩΝΟΙ	16%	
ΘΗΛΕΩΝ ΒΡΑΧΑΤΙΟΥ		0	
ΘΗΛΕΩΝ ΑΣΣΟΥ		16%	
ΑΡΡΕΝΩΝ ΠΕΡΙΓΙΑΛΙΟΥ		0	
ΘΗΛΕΩΝ ΖΕΥΓΟΛΑΤΙΟΥ		0	
ΘΗΛΕΩΝ ΚΟΚΚΩΝΙΟΥ		0	
ΑΡΡΕΝΩΝ ΚΟΚΚΩΝΙΟΥ		0	
ΑΡΡΕΝΩΝ ΒΕΛΛΟΥ		0	
ΘΗΛΕΩΝ ΒΕΛΛΟΥ		0	
ΜΠΟΥΖΙΟΥ ΣΤΥΜΦΑΛΙΑΣ		0	
ΓΑΛΑΤΑΚΙΟΥ		100%	
ΑΡΡΕΝΩΝ ΕΞΑΜΙΛΙΩΝ	ΑΠΑΝΤΕΣ	100%	
ΑΡΡΕΝΩΝ ΠΑΛΑΙΑΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ		100%	
ΑΡΡΕΝΩΝ ΖΕΥΓΟΛΑΤΙΟΥ		100%	
ΚΑΣΤΑΝΙΑΣ ΣΤΥΜΦΑΛΙΑΣ		100%	
ΛΑΥΚΑΣ ΣΤΥΜΦΑΛΙΑΣ		100%	
ΚΑΤΑΚΑΛΙΟΥ		100%	
ΑΡΡΕΝΩΝ ΑΓΓΕΛΟΚΑΣΤΡΟΥ		100%	
ΑΓΙΩΝ ΘΕΟΔΩΡΩΝ		100%	
ΜΙΚΡΑΣ ΒΑΛΤΣΗΣ ΣΙΚΥΩΝΟΣ		100%	
ΛΑΛΙΩΤΙ ΣΙΚΥΩΝΟΣ		100%	
ΜΕΓΑΛΗΣ ΒΑΛΤΣΗΣ ΣΙΚΥΩΝΟΣ	ΑΠΑΣΑΙ	100%	
ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΚΛΕΩΝΩΝ		100%	
ΜΙΟΖΙΚΩΝ ΝΕΜΕΑΣ		100%	
ΠΑΝΑΡΙΤΙΟΥ ΠΕΛΛΗΝΗΣ		100%	
ΚΛΗΜΕΝΤΙΟΥ ΠΕΛΛΗΝΗΣ		99%	
ΛΟΥΖΙΟΥ		100%	
ΘΗΛΕΩΝ ΠΑΛΑΜΑ	ΜΕΙΟΨΗΦΙΑ	100%	
ΘΗΛΕΩΝ ΑΓΓΕΛΟΚΑΣΤΡΟΥ		100%	
ΘΗΛΕΩΝ ΠΕΡΑΧΩΡΑΣ		100%	
ΑΡΡΕΝΩΝ ΠΕΡΑΧΩΡΑΣ		100%	
ΘΗΛΕΩΝ ΠΛΗΡΕΣ ΑΓΙΩΝ ΘΕΟΔΩΡΩΝ		100%	
ΘΗΛΕΩΝ ΜΑΤΣΑΣ ΣΙΚΥΩΝΟΣ		100%	
ΚΑΛΛΙΑΝΩΝ ΣΤΥΜΦΑΛΙΑΣ	ΤΟ ΗΜΙΣΥ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ	20%	
ΘΗΛΕΩΝ ΙΣΘΜΙΑΣ		12%	
ΑΡΡΕΝΩΝ ΙΣΘΜΙΑΣ		17%	
ΑΡΡΕΝΩΝ ΙΜΒΡΑΗΜΠΕΗ		15%	
ΘΗΛΕΩΝ ΠΙΤΣΑΣ ΕΥΡΩΣΤΙΝΗΣ	ΟΥΔΕΙΣ	46%	
ΑΡΡΕΝΩΝ ΠΙΤΣΑΣ ΕΥΡΩΣΤΙΝΗΣ		46%	
ΛΙΟΠΕΣΙ ΣΙΚΥΩΝΟΣ		0	
ΑΡΡΕΝΩΝ ΒΡΑΧΑΤΙΟΥ	ΟΧΙ	0	
ΔΙΤΑΞΙΟ ΔΟΥΣΙΑΣ ΣΤΥΜΦΑΛΙΑΣ	ΣΥΝΤΡΙΠΤΙΚΗ ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ	75%	
ΑΡΡΕΝΩΝ ΜΑΤΣΑΣ ΣΙΚΥΩΝΟΣ		90%	
ΣΟΥΛΙΟΥ ΣΙΚΥΩΝΟΣ		90%	
ΑΘΙΚΙΩΝ ΚΛΕΩΝΩΝ		90%	

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. ΞΕΝΟΦΩΝΙΑ ΣΤΙΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΑΤΤΙΚΗΣ, ΜΕΓΑΡΙΔΑΣ ΚΑΙ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ (ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1879)

		Ξενόφωνοι	Πληθυσμός	Ποσοστό ξενόφωνων επί του πληθυσμού
ΑΤΤΙΚΗΣ	Αχαρνών	2711	3415	79%
	Κρωπίας	5841	6507	90%
	Λαυρίου	1006	8345	12%
	Μαραθώνος	2625	2995	88%
	Φυλής	2037	2129	96%
	Ωρωπίων	479	2577	19%
	ΣΥΝΟΛΟ	14699	25968	57%
ΜΕΓΑΡΙΔΟΣ	Ειδυλλίας	2316	2327	100%
	Ελευσίνος	4288	4355	98%
	Ερυθρών	1759	1759	100%
	Σαλαμίνος	4497	4569	98%
	ΣΥΝΟΛΟ	12860	13010	99%
	Ευρωστίνης	1047	5830	18%
ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ	Νεμέας	544	3507	16%
	Πελλήνης	2453	3275	75%
	Περαγώρας	1196	9637	12%
	Σικυώνος	538	5438	10%
	Σολυγείας	2942	2958	99%
	ΣΥΝΟΛΟ	8720	30645	28%

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. ΑΛΒΑΝΟΦΩΝΟΙ ΣΤΙΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΑΤΤΙΚΗΣ, ΜΕΓΑΡΙΔΑΣ ΚΑΙ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ (ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1920)

		Άρρενες	Θήλεις	Σύνολο	Σύνολο Πληθυσμού	Ποσοστό επί του πληθυσμού
ΑΤΤΙΚΗΣ	Εγγράμματοι	1297	498	1795	48573	
	Αγράμματοι	992	2074	3066		
	Μη δηλωθείσα	30	49	79		
	Σύνολον	2319	2621	4940		10,2%
	Εξ ων γνωρίζουσι και την Ελληνικήν	1616	1547	3163		6,5%
	Δε γνωρίζουσι την Ελληνική	703	1074	1777		3,7%
ΜΕΓΑΡΙΔΟΣ	Εγγράμματοι	799	598	1397	38195	
	Αγράμματοι	973	1285	2258		
	Μη δηλωθείσα	18	25	43		
	Σύνολον	1790	1908	3698		9,7%
	Εξ ων γνωρίζουσι και την Ελληνικήν	1126	1318	2444		6,4%
	Δε γνωρίζουσιν και την Ελληνικήν	664	590	1254		3,3%
ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ	Εγγράμματοι	793	234	1027	68607	
	Αγράμματοι	791	1614	2405		
	Μη δηλωθείσα	56	211	267		
	Σύνολον	1640	2059	3699		5,4%
	Εξ ων γνωρίζουσι και την Ελληνικήν	643	1158	1801		2,6%
	Δε γνωρίζουσι την Ελληνικήν	997	901	1898		2,8%

Βιβλιογραφία

- Garden, M. – Bournova, E. (2010). «La population d’Athènes et de sa région dans la seconde Moitié du xixe siècle», *Annales de démographie historique*, vol. 119, 181-203.
- Tsitsipis, Lukas D. (1998). *A linguistic anthropatology of praxis and language shift. Arvanitika (Albanian) and Greek in contact*, Oxford: Clarendon Press.
- Αλεξάκης, Ν., Γεωργίου, Χ. (2004). «Οι παιδαγωγικές απόψεις των Δημοτικιστών για τη διαχείριση της γλωσσικής και πολιτισμικής ετερότητας στις αρχές του 20ου αιώνα», 3^ο Διεθνές Συνέδριο *Iστορίας της Εκπαίδευσης*, Πάτρα, 1-3 Οκτωβρίου 2004.
- Ανδρεάδου, Δ. (1919). *Εκθεσις των επιθεωρητού των δημοτικών σχολείων υποβληθείσα των Εκπαιδευτικών Συμβούλων τη 22.8.1919*, Εν Αθήναις.
- Γληνός, Δ. (1916). «Η γλώσσα μας για τα σχολεία της Μακεδονίας», *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. 5.
- Γληνός, Δ. (1971). *Εθνος και Γλώσσα*, Αθήνα: Εκδόσεις Αθηνά.
- Δελμούζος, Α. (1919). «Προς την εκπαιδευτική αναγέννηση», *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. 7.
- Διβάνη, Ε. (1995). *Ελλάδα και Μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.
- Κορδάτος, Γ. (1974). *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, Αθήνα: Μπουκουμάνης.
- Παπαναστασίου, Α. (1916). «Η γλώσσα μας για τα σχολεία της Μακεδονίας», *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. 5, 332-333.
- Σημείωμα της Σύνταξης (1913). «Οι ξενόφωνοι και τα σχολεία μας», *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. 3, 325.
- Σκιάζ, Α. (1917). *Περί του Εξελληνισμού Ξενοφώνων Πληθυσμών*, Αθήνα: Τύποις Σακελλαρίου.
- Σκοπετέα, Ε. (1992). *Η Δύση της Ανατολής: εικόνες από το τέλος της οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα: Γνώση.
- Σταυρίδη – Πατρικίου, Ρ. (2007). *Οι φόβοι ενός αιώνα*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ. (2000). *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα: Εστία
- Τερζής, Ν. (2010). *Μελέτη της Εκπαίδευσης των Νεοελληνισμού. Πριν από το κράτος -έξω από το κράτος –στο κράτος*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1915). «Η γλώσσα μας στα σχολεία της Μακεδονίας», *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. 4, 11-46.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1919). «Προς την εκπαιδευτική αναγέννηση. Η σχολική γλώσσα», *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. 7, 39-40.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας – Διεύθυνσις Στατιστικής (1921). *Πληθυσμός των Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19^{ης} Δεκεμβρίου 1920*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας – Διεύθυνσις Στατιστικής (1927). *Απογραφή των πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19^η Δεκεμβρίου 1920. I. Στατιστικά αποτελέσματα δια την Στερεάν Ελλάδα και Εύβοιαν*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας – Διεύθυνσις Στατιστικής (1929). *Απογραφή των πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19^η Δεκεμβρίου 1920. V. Στατιστικά αποτελέσματα δια την Πελοπόννησον*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Υπουργείον Εσωτερικών (1881). *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879*, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Σ.Κ. Βλαστού.
- Ψυχάρης, Γ. (1983). *To Ταξίδι μου*, Αθήνα: Ερμής.